BUXORO VOHASIDA ARXEOLOGIK TADQIQOTLAR VA EKSPEDITSIYALAR TARIXINING MATBUOTDA YORITILISHI (1950-1960): "BUXORO HAQIQATI" GAZETASI MATERIALLARI ASOSIDA

THE COVERAGE OF THE HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AND EXPEDITIONS IN THE BUKHARA OASIS IN THE PRESS (1950–1960): BASED ON THE MATERIALS OF THE "BUKHORO HAQIQATI" NEWSPAPER

Muallif: Xayriyev Javohirbek Oybek o'g'li [1]
Affiliyatsiya: Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti [1]
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.23291934

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Buxoro vohasining paleolit davridan boshlab o'rta asrlargacha bo'lgan uzoq tarixiy-madaniy taraqqiyot yo'li arxeologik dala materiallari, yozma manbalar va mahalliy og'zaki rivoyatlarning kompleks tahlili asosida yoritiladi. Tadqiqot O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi Tarix va arxeologiya institutining akademik Y.G'. G'ulomov boshchiligidagi Moxondaryo arxeologiya guruhi tomonidan 1950–1959-yillarda, shuningdek, Buxoro o'lkani o'rganish tarix muzeyi tomonidan 1957–1958-yillarda olib borilgan dala tadqiqotlari natijalariga tayanadi. Maqolada voha hududining tabiiy-geografik shakllanishidan tortib, paleolit, neolit, bronza, ilk temir, antik, Kushon va ilk o'rta asr davrlariga oid arxeologik yodgorliklar izchil tahlil qilinadi. Tadqiqot Buxoro vohasining sug'orma dehqonchilik va shaharsozlik madaniyati, mudofaa tizimlarining shakllanishi hamda mintaqaning O'rta Osiyo va undan tashqaridagi hududlar bilan tarixiy-madaniy aloqalari haqidagi tasavvurlarni boyitishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro vohasi, Zarafshon daryosi, Zamonbobo madaniyati, Qizilqir, paleolit, bronza davri, Narshaxiy

ABSTRACT

This article examines the long historical and cultural development of the Bukhara Oasis, from the Paleolithic period to the Middle Ages, based on a comprehensive analysis of archaeological field materials, written sources, and local oral traditions. The study draws upon the results of field research conducted in 1950–1959 by the Mokhandarya Archaeological Group of the Institute of History and Archaeology of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR, under the leadership of Academician Ya.G. Gulyamov, as well as field studies carried out in 1957–1958 by the Bukhara Regional Museum of History and Local Lore. The article provides a systematic analysis of archaeological sites dating from the Paleolithic, Neolithic, Bronze Age, Early Iron Age, Classical Antiquity, Kushan period, and Early Middle Ages, beginning with the natural and geographical formation of the oasis territory. The study contributes to a deeper understanding of the irrigation-based agricultural and urban culture of the Bukhara Oasis, the formation of defensive systems, and the historical and cultural ties of the region with other areas of Central Asia and beyond.

Keywords: Bukhara Oasis, Zarafshan River, Zamanbaba Culture, Kyzylkir, Paleolithic, Bronze Age, Narshakhi

Buxoro vohasi Markaziy Osiyoning eng qadimiy va boy tarixiy-madaniy markazlaridan biri hisoblanadi. X asr tarixchisi Muhammad Narshaxiy oʻzining “Buxoro tarixi” asarida “Zarafshon daryosining quyisidagi toshqinlarda Buxoro mamlakati vujudga kelgan” degan ilmiy jihatdan asosli mulohazani bildirgan edi. Haqiqatan ham, Buxoro vohasi Zarafshon daryosining munbit choʻkindilari ustida shakllangan qadimiy obod vodiy boʻlib, uning tarixi bir necha ming yilliklarni qamrab oladi.

IX-X asrlarda yashagan arab tarixchilaridan biri Zarafshon vodiysini “Ming shaharlilar mamlakati” deb atagan edi — bu ta'rif vohaning qadim zamonlardanoq zich joylashgan shaharlar va qishloqlar tarmogʻiga ega boʻlganidan darak beradi. Biroq uzoq vaqt davomida Buxoro vohasining eng qadimgi — paleolit va neolit davrlariga oid tarixi arxeologik jihatdan yetarlicha oʻrganilmagan edi. Bu boʻshliqni toʻldirish maqsadida Oʻzbekiston SSR Fanlar akademiyasi Tarix va arxeologiya instituti tomonidan 1950-yildan boshlab akademik Y.Gʻ. Gʻulomov boshchiligida Moxondaryo arxeologiya guruhi tashkil etilib, voha va uning atrofidagi choʻl-togʻli hududlarda muntazam dala tadqiqotlari olib borildi. Ushbu tadqiqotlarga yondosh ravishda Buxoro oʻlkani oʻrganish tarix muzeyi ham 1957-1958-yillarda alohida ekspeditsiyalar tashkil qilib, voha atrofidagi yuzlab tepaliklarni roʻyxatga oldi [Gʻulomov, 1957:78].

Mazkur maqolaning maqsadi — yuqorida qayd etilgan ekspeditsiyalar davomida toʻplangan dala materiallarini xronologik tartibda tizimlashtirish, ularni yozma manbalar (avvalo Narshaxiyning “Buxoro tarixi”) va mahalliy ogʻzaki rivoyatlar bilan qiyoslagan holda tahlil qilish, shu asosda Buxoro vohasining paleolit davridan oʻrta asrlargacha boʻlgan tarixiy-madaniy taraqqiyot bosqichlarini yaxlit tasvirlashdan iboratdir. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, mazkur davrga oid dala materiallarining katta qismi hozirgacha faqat davriy matbuot sahifalarida qisqa xabarlar shaklida saqlanib qolgan boʻlib, ularni ilmiy muomalaga har tomonlama kiritish va zamonaviy tarixshunoslik nuqtayi nazaridan qayta baholash muhim vazifa hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tadqiqotning manbaviy negizini uch turdagi material tashkil etadi. Birinchi guruhga 1950–1959-yillarda Moxondaryo arxeologiya guruhi va Buxoro oʻlkani oʻrganish tarix muzeyi tomonidan olib borilgan dala qazish va qidiruv ishlari natijalari, jumladan, davriy matbuotda e'lon qilingan ekspeditsiya hisobotlari kiradi. Ikkinchi guruhni oʻrta asr yozma manbalari, avvalo Muhammad Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asari, shuningdek, Istaxriy, Ibn Xavqal, Maqdisiy, Mas'udiy kabi oʻrta asr tarixchi va geograflarining asarlaridagi ma'lumotlar tashkil etadi. Uchinchi guruhga mahalliy aholi orasida saqlanib qolgan ogʻzaki rivoyatlar va afsonalar kiradi, ular arxeologik va yozma manbalarni toʻldiruvchi qoʻshimcha tarixiy-madaniy kontekst sifatida jalb etilgan.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tarixiy-genetik va tarixiy-tipologik metodlardan foydalanildi. Arxeologik topilmalarni davrlashtirishda ularning stratigrafik holati, tipologik xususiyatlari (sopol idishlar shakli va texnologiyasi, tosh va metall qurollarning ishlanish uslubi) hamda oʻxshash materiallar (masalan, S.P. Tolstov tomonidan Qoraqalpogʻistondan topilgan kaltaminor madaniyati namunalari) bilan qiyosiy tahlili asos qilib olindi. Yozma va ogʻzaki manbalar bilan ishlashda manbashunoslik tanqidi tamoyillariga amal qilindi: rivoyatlar bevosita tarixiy dalil

sifatida emas, balki xalq xotirasida qayta ishlangan tarixiy voqealarning izi sifatida baholandi.

Tahlil va natijalar. Buxoro vohasi Zarafshon daryosining quyi oqimida, uning botqoqlanib, koʻplab tarmoqlarga boʻlinib ketishi natijasida shakllangan delta hududida joylashgan. Arxeologik-geografik tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, eramizdan avvalgi VI-V asrlargacha Zarafshonning yirik tarmogʻi boʻlgan Moxondaryo oʻz suvini shimolga, Qorakoʻl vohasidan shimoldagi Qizilqum choʻli ichiga — Moxonkoʻl, Zamonbobo koʻli hamda hozirda tuz bosib yotgan boshqa koʻllarga quygan. Moxondaryoning ikki tomoni boʻylab qumlar ichida neolit, bronza va ilk temir davrlarida yashagan ovchi, baliqchi, chorvachi va ibtidoiy dehqon jamoalarining manzilgoh izlari saqlanib qolgan [Gʻulomov, 1953:4].

Miloddan avvalgi VI-V asrlarda Moxondaryoda suvning kamayishi va asta-sekin qurib qolishi bilan bogʻliq holda, aholi bu hududlarni tark etib, Zarafshonning oʻrta oqimi tomon — sunʼiy sugʻorish imkoniyatlari kengroq boʻlgan hududlarga koʻchgan. Rometan rayonida oʻtkazilgan tekshirishlar aynan shu jarayonni tasdiqlaydi. Natijada voha markazi asta-sekin janubga, hozirgi Buxoro shahri atrofiga siljigan, Moxondaryo esa qurib, uning qirgʻoqlari boʻylab faqat arxeologik yodgorliklar — ibtidoiy davr sopol idishlari, chaqmoqtoshdan yasalgan qurollar va boshqa moddiy madaniyat izlari saqlanib qolgan [Gʻulomov, 1953:4].

Shu tariqa Buxoro vohasining tabiiy-geografik taraqqiyoti ikki asosiy bosqichga boʻlinadi: birinchi bosqichda (paleolitdan miloddan avvalgi VI-V asrlargacha) hayot asosan Moxondaryo va uning atrofidagi koʻllar boʻylab jamlangan boʻlsa, ikkinchi bosqichda (miloddan avvalgi VI-V asrlardan boshlab) markaz janubga — sunʼiy sugʻorish tizimlari rivojlangan hozirgi voha hududiga koʻchgan. Bu ikki bosqichli taraqqiyot naqshi quyida koʻrib chiqiladigan barcha arxeologik davrlarning fazoviy taqsimotini belgilaydi.

Uzoq vaqt davomida Buxoro vohasi hududida qadimgi tosh davri (paleolit) yodgorliklari mavjudligi shubha ostida boʻlib kelgan, chunki vohaning hozirgi obod yerlarida bunday qadimgi qatlamlar tabiiy ravishda saqlanib qolmagan — ular keyingi davrlarda faol sugʻorma dehqonchilik va shaharsozlik jarayonida qayta ishlangan. Shu sababli paleolit davri izlarini vohadan tashqaridagi, qadim zamonlarda botqoqlanib qolgan yoki togʻli hududlardan izlashga toʻgʻri kelgan.

Dastlabki dalillar Varaxsha xarobasi atrofidan topilgan alohida ibtidoiy tosh qurollar boʻlib, ular Buxoroda ibtidoiy davrda ham inson yashaganidan darak bergan. Keyinchalik Karmana togʻlarida qadimgi tosh (paleolit) davrida odamlar yashagan gʻorlar hamda ularda ishlatilgan tosh qurollar topilishi bu taxminni yanada mustahkamladi. 1958-yil kuz mavsumida Kampirak devorini tekshirish ishlari doirasida Navoiy tumani hududidagi Voush va Kariztov togʻlaridan paleolit davriga oid yangi ibtidoiy yodgorliklar aniqlandi — bu topilma Buxoro viloyati arxeologiyasi uchun mutlaqo yangilik boʻldi. Uchtut qishlogʻiga yaqin Voush togʻi yon bagʻirlaridan chaqmoqtoshdan yasalgan tosh qurollar, nukleuslar va ishlov berish qoldiqlari (otshep) koʻplab topilgan boʻlib, togʻning kichik bir maydonida bunday qurollarning zichligi bu yerning maxsus tosh qurollar tayyorlash ustaxonasi boʻlganidan dalolat beradi [Gʻulomov, 1958:4].

Turkiston qishloq sovetiga qarashli “Stalingrad” kolxozi raisi X. Mirzayev va boshqa mahalliy aholi maʼlumotlari asosida bir necha ibtidoiy gʻorlar va ularda togʻ qoya toshlariga oʻyib ishlangan qadimgi suratlar ham topib tekshirildi. Ijant qishlogʻidan 12 km shimoli-gʻarbda, togʻ orasida joylashgan Sarmush qishlogʻi

yaqinida ikkita g‘or aniqlangan. Ulardan birining og‘zi sharqqa qaragan bo‘lib, uzunligi 23 metr, kengligi 5,7 metr, balandligi esa ichkarida 2,1 metr, og‘zida 1,6 metrni tashkil etadi. G‘orning old qismi maxsus ustalik bilan tosh terib ishlangan, o‘rtasida esa toshni yo‘nib qoldirilgan ustun mavjud — bu inson tomonidan maqsadli ravishda o‘zgartirilgan inshoot ekanidan dalolat beradi. G‘orning shimol va janub tomonlariga qarab davom etuvchi ikkita uzun yo‘lak bo‘lib, mahalliy rivoyatlarga ko‘ra ular “Qizbibi tog‘i”dagi g‘orga va Nurotoga borib tutashadi, deb hisoblanadi [G‘ulomov, 1958:4].

Ijant qishlog‘idan 10 km shimoli-sharqda, Qorong‘igo‘r soyi bo‘yida joylashgan Qorong‘igo‘r g‘ori ham nihoyatda katta va keng bo‘lib, balandligi 2 metrga yetadi hamda unda bemalol 100–150 kishi yashashi mumkin. G‘orning tabiiy soylar va buloqlar yaqinida joylashgani ibtidoiy kishilarning yashashi uchun qulay shart-sharoit mavjud bo‘lganidan darak beradi. G‘ordan 1 km sharqda soy bo‘yidagi toshlarga o‘yib ishlangan bo‘ri, kiyik va ot tasvirlangan qoyatosh rasmlari topilgan — bu topilma o‘sha yerda yashagan ibtidoiy jamoalarning ov faoliyati va ibtidoiy badiiy tafakkuri haqida noyob ma'lumot beradi. Shuningdek, Qizilqir xarobasidan 300 metr shimoli-sharqda ham tosh qurollar tayyorlangan ustaxona izlari aniqlanib, u yerdan topilgan qurollar orasida yuqori paleolit davriga oid namunalar borligi qayd etilgan [Muhammedov, 1959:4]

Paleolit davriga oid ushbu yodgorliklarning topilishi nafaqat Buxoro viloyati, balki butun respublika hududining ibtidoiy davr tarixini yanada izchilroq yoritishga imkon beradi, chunki bu topilmalar insonning mintaqada yashash tarixini bir necha o‘n ming yillar chuqurligiga uzaytiradi.

Neolit (yangi tosh) davriga oid yodgorliklar Buxoro vohasida, avvalo, Moxondaryo va uning tarmog‘i Gurdusht kanali izlari bo‘ylab, shuningdek, Katta Tuzkon atrofida qayd etilgan. Bu yerlardan mikrolit tosh qurollar hamda qo‘lda qo‘pol ishlangan sopol idish parchalaridan iborat neolit davri yodgorliklari topilgan. Alohida ilmiy ahamiyatga ega topilma 1957-yil kuz mavsumida Sverdlov tumani hududidagi Laylakxo‘r tepaligining g‘arbiy tomonidan aniqlangan — bu yerdan neolit davriga xos sopol idish siniqlari topib olindi [Muhammedov, 1959:4].

Ushbu sopol idishlar SSSR Fanlar akademiyasining korrespondent a'zosi, professor S.P. Tolstov tomonidan 1937–1940-yillarda Janubiy Qoraqalpog‘istondan topilgan kaltaminor madaniyati namunalariga o‘xshash bo‘lib, bu turdagi sopol idishlar birinchi marta yangi tosh davrida — bundan 5-6 ming yil oldin — kashf etilgan. Ularning tayyorlanish texnologiyasi ham o‘ziga xos: dastlab yog‘ochni yo‘nib, teshib yoki daraxt novdalarini to‘qib idishlar tayyorlangan, keyinchalik esa to‘qilgan novda qolipiga loy surtilib, u o‘tda kuydirilgan. Novdalar yonib kulga aylanib, unga yopishgan loy esa qattiqlashib sopol idish holiga kelgan — bunday idishlar ovchi-baliqchi jamoalarning ko‘chib yuruvchi turmush tarziga moslashtirilgan bo‘lib, tagi yumaloq, tuxumsimon shaklga ega bo‘lgan, bu ularning qum ustida barqaror turishini ta'minlagan [Muhammedov, 1959:4]

Neolit davri odamlari asosan daryolar, ko‘llar va dengizlar bo‘yida, ko‘pincha qum ustida chayla qurib, o‘troq holda yashagan, ovchilik va baliqchilik bilan kun kechirgan. Moxondaryo bo‘ylaridagi bunday manzilgoh izlarining ko‘pligi bu hududning neolit davrida faol o‘zlashtirilgan mintaqa bo‘lganidan dalolat beradi.

Bronza (jez) davriga oid yodgorliklar Buxoro vohasi arxeologiyasida markaziy o‘rinni egallaydi. Qorako‘ldan 15 km shimolda joylashgan Zamonbobo ko‘li bo‘yida topilgan qabriston O‘rta Osiyoda shu turdagi birinchi yirik topilma bo‘lib, alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. 41 ta go‘rdan iborat ushbu qabristonda o‘ra va lahat

shaklidagi qabrlarda bronza davri odamlarining suyaklari — qoʻl-oyoqlari bukilib, “gʻujanak” holatda — topilgan. Marhumlar yoniga sopol idishlar, urush va mehnat qurollari, zeb-ziynat buyumlari hamda oziq-ovqat qoldiqlari qoʻyib dafn etilgan. Bunday buyumlarning topilishi mintaqa aholisining miloddan avvalgi IV ming yillikka borib taqaladigan davrlarda uzoq hududlar bilan madaniy-iqtisodiy aloqada boʻlganligini koʻrsatadi [Gʻulomov, 1958:4].

Zamonbobo madaniyati asosan oʻtroq dehqonchilik bilan shugʻullangan xalqning madaniyati boʻlib, u Turkmaniston hududida topilgan eng qadimgi dehqonchilik madaniyatlari bilan qarindosh va zamondosh hisoblanadi. Zamonbobo koʻlidan 5 km gʻarbda, qurigan Moxondaryo qirgʻoqlarida ibtidoiy davrlardan to sunʼiy sugʻorish va shaharlar paydo boʻlgunga qadar yashagan xalqlarning uy-joy, ovul oʻrinlari va roʻzgʻor asboblari koʻplab topilgan. Bu yerda yana bir bronza davri qabristoni ham aniqlanib, uni ochish ishlari boshlangan; bu manzilgoh miloddan avvalgi VI-V asrlarda Moxondaryoda suv kamayishi sababli tashlab ketilgan va shundan beri qum bosib qolgan.

Rometan tumani choʻlida, qum orasida jez davri tosh qurollari koʻplab yasalgan korxona (ustaxona) topilgan. Aynan shu joydagi Qizilqir tepaligini qazish jarayonida dastlab jez davrida yashagan odamlarning mozori va unga qoʻyilgan buyumlar, undan yuqori qatlamda esa quldorlik davriga oid katta bino xarobasi aniqlangan. Qizilqir qabrlaridan topilgan kalla suyaklari va sopol idish parchalari mazkur hududda yashagan bronza davri aholisining turmush tarzi va moddiy madaniyatini oʻrganishga imkon beradi. Umumiy holda, Moxondaryo rayonida yangi tosh davridan quldorlik davri boshlanishiga qadar boʻlgan davr maishati bundan 3000–2500 yil burun quldorlik shaharlari va qoʻrgʻonlarida davom etgan boʻlib, butun Buxoro vohasida sunʼiy sugʻorishga oʻtilishi bilan Moxondaryo rayoni qurib, u yerdagi hayot barham topgan [Gʻulomov, 1958:4].

Bronza davridan keyingi bosqichda Buxoro vohasi aholisining hayoti botqoq, qum va toʻqayli joylardagi yarim yertoʻla shaklidagi omonat uylardan asta-sekin mustahkamroq turar-joylarga oʻtgan; miloddan avvalgi IV-III asrlarda esa qalʼa shaklidagi mustahkam uylar qurish keng tarqalgan. Bu davrda voha hududida sugʻorish tizimlari faol rivojlana boshlagan. Vohaning shimoliy rayonlaridagi (Gʻijduvon, Shofirkon, Peshku) kanallar, jumladan, Vobkent daryosining chiqarilish tarixi bundan taxminan 2 ming yil oldinga, yaʼni eramizning boshlariga toʻgʻri keladi — bu davrda aholi hozirgi “Xarxoʻr” toʻgʻonini barpo etib, Zandani va Rometan ariqlariga asos solgan.

Bu holat Buxoro vohasida sugʻorish texnikasining yuqori darajaga koʻtarilganligi va sugʻorma yer maydonlarining sezilarli kengayganligidan dalolat beradi. Aynan shu davrda — miloddan avvalgi davrda — Oʻrta Osiyoning sugʻorilgan obod vohalarini tashqi hujumlardan himoya qilish maqsadida mudofaa devorlari qurish anʼanasi shakllana boshlagan: avvalo Marv vohasi atrofida, keyinroq Samarqand vohasi atrofida Buyuk Xitoy devoriga (“Sadichin”) oʻxshash devorlar bunyod etilgan. Tadqiqotchi H. Muhammedovning kuzatishlariga koʻra, xuddi shunday devor qadimgi Buxoro vohasi atrofida ham eramizning boshlarida barpo etilgan boʻlishi mumkin — bu taxmin keyinchalik Kampirak devori tadqiqotlari bilan tasdiqlangan.

Varaxsha xarobasida oʻtkazilgan qazishmalar bu davr obodonchiligining yorqin dalili boʻlib xizmat qiladi. Arxeologik materiallar shuni koʻrsatadiki, VII asr oxiri — VIII asr boshida, yaʼni arablar istilosidan oldin, Buxoro vohasining obodonchiligi oʻrta asr

boshidagi eng katta koʻlamiga yetgan, ishlab chiqarish, madaniyat va sanʻat yuksak choʻqqilarga koʻtarilgan edi. Shuni alohida taʼkidlash lozimki, baʼzi burjua tarixchilari Oʻrta Osiyodagi madaniy yuksalishni faqat islom dinining kirib kelishi va "arab madaniyati"ning taʼsiri bilan bogʻlashga urinishgan, biroq arxeologik dalillar mintaqada, jumladan, Buxoro vohasida, madaniy hayotning qayta yuksalishi aslida VI asrda feodal munosabatlarning shakllanishi bilan bevosita bogʻliq boʻlganini koʻrsatadi [Gʻulomov, 1958:4].

Buxoro oʻlkani oʻrganish tarix muzeyi tomonidan 1957-1958-yillarda uch marta oʻtkazilgan qidiruv ekspeditsiyasi voha atrofida yuzlab tepaliklarni aniqlab, ularni hisobga oldi — bu tepaliklar qadimgi shaharchalar qoldigʻi ekanligi haqidagi arab tarixchisi mulohazasini tasdiqladi. 1958-yil sentabrida arxeolog Yurenov ishtirokida oʻtkazilgan ekspeditsiya marshruti Buxoro, Kogon, Qiziltepa, Gʻijduvon, Shofirkon, Vobkent va Rometan tumanlaridagi oʻnlab tepaliklarni (Navmetan, Qoʻshtepa, Boʻritepa, Shanbatepa, Zirabot, Xoʻjabargi, Xoʻjaajuvandi, Lavandak, Koʻltepa, Mugʻjin, Vangʻozi, Gʻishti, Zarangari, Xoʻjasaktari — Sadpir, Vardonzi, Norchok, Pishmon, Qoʻrgʻonrometan, Romesh) qamrab oldi [Yoʻldoshev, 1958:2].

Topilgan madaniy qatlamlar shuni tasdiqladiki, bu tepaliklar arablar istilosigacha (VII asrgacha) atrofi devor bilan oʻralgan mustahkam shaharcha, qalʼa va qoʻrgʻonlardan iborat boʻlgan. Arablargacha boʻlgan davrda har bir shahar mustaqil boʻlib, u oʻsha yerdagi hokim yoki joy nomi bilan atalgan — masalan, Buxoro arkida Buxorxudotlar, Vardonzida esa Varxonxudotlar kabi yirik feodallar hukmronlik qilgan. Arab qoʻshinlari Buxoro vohasiga bostirib kirgan paytda voha atrofi aynan shunday tarqoq, koʻp sonli mustaqil feodal shaharchalardan iborat boʻlgan.

Markazlashgan feodal davlatlarning shakllanishi bilan bu kichik shaharchalar oʻz ahamiyatini asta-sekin yoʻqotgan, mustaqil feodallarning taʼsiri kuchsizlangan, natijada tepaliklar oʻzining qalʼa yoki shaharcha qiyofasini yoʻqotib, aholi pastga tushib maxsus qishloqlar qura boshlagan. Shu tariqa koʻplab tepaliklar mozor yoki ziyoratgoh tusini olgan; islom dini homiylari esa bu joylarni turli afsonalarga tayanib "muqaddas joylar" deb atagan (masalan, Xoʻjaajuvandi, Sadpir, Hazrati bibi). Koʻpchilik tepaliklarda saqlanib qolgan xom gʻisht devor qoldiqlarining (Navmetan, Xoʻjaajuvandi, Vardonzi, Rometan, Zandani, Mugʻjin, Lavandak) oʻlchamlari Buxoro Arkining pastki qatlamidagi gʻishtlarga juda oʻxshash boʻlib, olimlar bu gʻishtlarni arablargacha davrga oid deb taxmin qilmoqda [Yoʻldoshev, 1958:2].

Kuyikmozor tepaliklarida 1951-1952-yillarda oʻtkazilgan qidiruv paytida Qoʻrgʻonlik qabristonidan topilgan temir qilichlar, oʻq-yoy paykonlari va boshqa buyumlar eramizning boshlanish davriga xos boʻlib, ular Povolje va Janubiy Ural mintaqasidagi sarmat yodgorliklariga oʻxshab ketadi — bu esa bir-biridan ancha uzoqda yashagan xalqlar oʻrtasida hozircha toʻliq aniqlanmagan qandaydir aloqalar mavjud boʻlganidan darak beradi. Vardonzi, Qoʻrgʻonrometan, Varaxsha va voha boʻylab boshqa oʻnlab qadimiy shaharlarda topilgan madaniy yodgorliklarning bir qismi eng qadimgi Kushon davri (I–IV asrlar)ga mansub boʻlib, ular orasida yupqa devorli kulolchilik mahsulotlari — uzun dastali qadahlar, piyolalar, koʻzalar, katta xumlar — alohida ajralib turadi [Yoʻldoshev, 1958:2].

Xulosa. Buxoro vohasining paleolit davridan oʻrta asrlargacha boʻlgan tarixiy-madaniy taraqqiyoti murakkab va koʻp bosqichli jarayon boʻlib, uni faqat arxeologik dala materiallari, yozma manbalar va mahalliy ogʻzaki rivoyatlarning kompleks tahlili orqaligina toʻliq tushunish mumkin. 1950–1959-yillarda akademik Y.Gʻ. Gʻulomov boshchiligidagi Moxondaryo arxeologiya guruhi hamda Buxoro oʻlkani oʻrganish tarix

muzeyi ekspeditsiyasi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bu jarayonni yoritishda hal qiluvchi rol oʻynadi.

Ushbu tadqiqotlar natijasida Buxoro vohasi hududida inson faoliyatining paleolit davriga borib taqalishi (Karmana, Voush, Kariztov togʻlari, Sarmush va Qorongʻigoʻr gʻorlari), neolit davri manzilgohlarining Moxondaryo boʻylab tarqalganligi (Laylakxoʻr tepaligi kaltaminor sopollari), bronza davrida Zamonbobo madaniyatining shakllanishi va uning uzoq hududlar bilan aloqalari, antik va Kushon davrlarida sugʻorma dehqonchilik hamda shaharsozlikning yuksalishi ishonarli tarzda isbotlandi [Muhammedov, 1959:4].

Davriy matbuotda saqlanib qolgan ekspeditsiya hisobotlari, garchi zamonaviy ilmiy monografiya darajasidagi mukammal tahlilni bermasa-da, oʻsha davr arxeologik amaliyotining bevosita va birlamchi guvohi sifatida katta tarixnavislik qimmatiga ega boʻlib qolmoqda. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu materiallarni zamonaviy arxeologik metodlar — xususan, radiokarbon va boshqa absolyut sanalash usullari — yordamida qayta tekshirish, shuningdek, mahalliy rivoyatlarni tanqidiy manbashunoslik nuqtayi nazaridan chuqurroq tahlil qilish dolzarb ilmiy vazifa boʻlib qolmoqda. Bunday yondashuv Buxoro vohasining, keng maʼnoda esa butun Oʻrta Osiyo mintaqasining qadimgi va oʻrta asrlar tarixini yanada izchil va ilmiy asoslangan tarzda tiklashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Gʻulomov Y.Gʻ. Xorazmning sugʻorilish tarixi – Toshkent: Fan, 1957. – B. 78.
2. Eng qadimgi shahar // “Buxoro haqiqati” gazetasi, 1946-yil 7-aprel, 68-son. – B. 4.
3. Gʻulomov Y.Gʻ. Maxandaryo boʻylarida qadimgi madaniyat // “Buxoro haqiqati” gazetasi, 1953-yil 28-oktyabr, 214-son. – B. 4.
4. Gʻulomov Y.Gʻ. Qadimgi madaniyat izlaridan // “Buxoro haqiqati” gazetasi, 1958-yil 8-dekabr, 241-son. – B. 4.
5. Yoʻldoshev N. Jonajon oʻlkamiz tarixini chuqur oʻrganaylik // “Buxoro haqiqati” gazetasi, 1958-yil 1-noyabr, 219-son. – B. 2.
6. Muhammedov X. Arxeologiya yangiliklari // “Buxoro haqiqati” gazetasi, 1959-yil 7-yanvar, 5-son. – B. 4.
7. Arxeologiya: noyob topilmalar // “Buxoro haqiqati” gazetasi, 1983-yil 7-iyul, 130-son. – B. 2.
8. Muhammadjonov A. Konimex vohasida arxeologik izlanishlar // “Buxoro haqiqati” gazetasi, 1975-yil 31-dekabr, 259-son. – B. 4.
9. Arxeologlar hamkorligi // “Buxoro haqiqati” gazetasi, 1988-yil 12-mart, 49-son. – B. 4.
10. Muhammedov H. Kampirak // “Buxoro haqiqati” gazetasi, 1958-yil 5-oktyabr, 200-son. – B. 4.